

Combinaties van werken en leren onder jongeren in Europa

In dit artikel wordt verslag gedaan van een onderzoek naar combinaties van werken en leren tijdens de overgang van school naar werk in Europa. Daarbij zijn drie dubbele statusposities onderscheiden: scholieren in het leerlingwezen, studenten met een bijbaan en werknemers die in het begin van hun beroepsloopbaan aanvullende scholing volgen. Voor de empirische analyse zijn gegevens gebruikt uit de European Union Labour Force Surveys (EU LFS) die zijn gehouden in de periode 1992-1997. Uit de analyse blijkt dat de aanwezigheid van dubbele statusposities varieert tussen landen. Deelname aan het leerlingwezen komt het meest voor in landen die worden gedomineerd door beroepsgerichte arbeidsmarkten. Werkende studenten worden ook het vaakst aangetroffen in deze landen. Aanvullende scholing tijdens het begin van de beroepsloopbaan vindt vooral plaats in landen waar hoofdzakelijk interne arbeidsmarkten voorkomen, hetgeen te verklaren valt door de geringe aandacht aldaar voor beroepsspecifieke vaardigheden tijdens het initiële onderwijs. In Zuid-Europa bestaat het verschijnsel van dubbele statusposities nauwelijks.

Inleiding

De overgang van school naar werk is een levensfase waarin jongeren hun intrede doen op de arbeidsmarkt. Dit overgangsproces verloopt vaak verre van soepel en kan worden gekenmerkt als een woelige en onzekere periode (OECD, 1998; Kerckhoff, 2000). Ten eerste is de overgang van school naar werk een proces waarin jongeren vaak te maken krijgen met werkloosheid en regelmatig terechtkomen in banen die niet direct aansluiten bij de verlaten opleiding. Ten tweede kan de overgang van school naar werk niet worden gezien als één gebeurtenis, van voltijds dagonderwijs naar een vaste voltijd baan (zie Scherer, 2001). Integendeel, de intrede van jongeren op de arbeidsmarkt moet worden beschouwd als een ingewikkeld toewijzingsproces, waarvan het lastig is te bepalen op welk moment dit proces daad-

werkelijk begint en wanneer het precies eindigt (OECD, 1996, 2000). Vaak vindt er een geleidelijke toetreding tot de arbeidsmarkt plaats, waarbij jongeren hun opleiding combineren met werk. Dit is deels het geval door de deelname van scholieren aan het leerlingwezen, maar ook omdat studenten veelal naast hun studie werken. Bovendien heeft de recente aandacht voor levenslang leren als een vorm van doorlopend investeren in menselijk kapitaal gedurende (het begin van) de beroepsloopbaan ervoor gezorgd dat het overgangsproces tegenwoordig minder duidelijk is afgebakend.

In dit artikel onderzoek ik de omvang, structuur en recente ontwikkeling van combinaties van werken en leren onder jongeren in Europa. Er worden drie dubbele statusposities onderscheiden: scholieren die werken en leren combineren in het leerlingwezen, studenten die een bijbaan hebben en werkenden die investe-

* Maarten H.J. Wolbers is als senioronderzoeker verbonden aan het Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA) van de Universiteit Maastricht. Dit artikel is gebaseerd op werkzaamheden verricht in het kader van het onderzoeksproject CATEWE (A Comparative Analysis of Transitions from Education to Work in Europe), gefinancierd via het TSER-programma van de Europese Commissie. Thomas Coupplié, Markus Gangl, Damian Hannan, Michèle Mansuy, Walter Müller en David Raffé worden bedankt voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

ren in aanvullende scholing tijdens het begin van hun beroepsloopbaan. De analyse van deze dubbele statusposities biedt enigszins de gelegenheid om vast te stellen hoe trajecten van school naar werk zijn georganiseerd in verschillende institutionele contexten binnen Europa. Hierdoor kan beter inzicht worden verkregen in de routes die jongeren afleggen vanaf het initiële dagonderwijs naar een stabiele positie op de arbeidsmarkt.

Het artikel is als volgt opgebouwd: in de volgende paragraaf formuleer ik enkele hypothesen over verschillen in de aanwezigheid van dubbele statusposities onder jongeren in verschillende institutionele contexten binnen Europa. In de derde paragraaf wordt een beschrijving gegeven van de gegevens en de variabelen die voor het empirische deel van dit artikel zijn gebruikt. De vierde paragraaf laat zien in hoeverre dubbele statusposities in verschillende mate voorkomen binnen de onderzochte Europese landen. In de vijfde en laatste paragraaf worden de belangrijkste conclusies van dit artikel besproken.

Theoretische achtergrond

Een traditionele manier om werken en leren met elkaar te combineren, is het leerlingwezen. Dit duale systeem van werken en leren verwijst naar een situatie waarin scholieren een opleiding ontvangen in het bedrijf waarin zij vrijwel voltijds (meestal vier dagen per week) werken en tegelijkertijd enig (gemiddeld een dag) onderwijs ontvangen op school. Over het algemeen staat het leerlingwezen open voor leerlingen vanaf zestien jaar, met of zelfs zonder een diploma op het niveau van lager middelbaar onderwijs. Het onderwijs duurt maximaal vier jaar, afhankelijk van het niveau waarop de opleiding wordt gevolgd. Een belangrijk aspect van het leerlingwezen is dat alle betrokkenen – werkgevers, vakbonden en de overheid – eraan meewerken en samen verantwoordelijk zijn voor het opstellen van de onderwijsprogramma's, curricula, opleidingsnormen en examens (Crouch, Finegold & Sako, 1999). Deelnemers aan het leerlingwezen zijn over het algemeen ook werknemers. Zij vallen niet alleen onder de bepalingen van de leer-arbeidsovereenkomst, maar hebben ook de rechten en plichten die voortkomen uit een regulier arbeidscontract,

waarbij het contract meestal een looptijd heeft die gelijkstaat aan de opleidingstijd.

De populariteit van het leerlingwezen is in de naoorlogse periode sterk toegenomen. Een belangrijke reden hiervoor is het feit dat er in die periode een groot aantal jonge mensen nodig was die in relatief korte tijd konden worden opgeleid (OECD, 1994). Het leerlingwezen werd daarbij op een zodanige wijze opgezet dat het geschikt was voor verschillende bedrijfssectoren. In Duitsland (en zijn omringende landen) heeft dit bijvoorbeeld geleid tot een zeer uitgebreid opleidingsaanbod van enkele honderden beroepen. Naast beroepen in de industrie ging het voornamelijk om ambachtelijke beroepen en – in mindere mate – om beroepen in de dienstverlening. In de afgelopen jaren is het aantal leerlingplaatsen in de landen die een uitgebreid leerlingwezen hadden echter gestabiliseerd of zelfs afgenomen. Een belangrijke reden hiervoor is dat het leerlingwezen niet flexibel genoeg is om in te spelen op huidige veranderingen in de beroepenstructuur, met name de verschuiving van de werkgelegenheid van de industrie naar de dienstensector (Blossfeld, 1992; zie ook Mayer, 1995). Een andere reden is dat steeds meer leerlingen in het middelbaar onderwijs een vervolgopleiding in het hoger onderwijs ambiëren. Gezien het feit dat binnen het middelbaar onderwijs het beroepsonderwijs normaal gesproken als tegenhanger van het algemeen vormend onderwijs wordt beschouwd dat voorbereidt op een opleiding in het hoger onderwijs, stijgt het aandeel scholieren in het algemeen vormend onderwijs, terwijl het aandeel in beroepsgerichte opleidingen zoals het leerlingwezen daalt. In landen zoals Frankrijk daarentegen lijkt het aantal scholieren in het leerlingwezen zich uit te breiden, voornamelijk als gevolg van de toenemende bereikbaarheid van werkgevers om leerlingplaatsen beschikbaar te stellen (Goux & Maurin, 1998; Crouch, Finegold & Sako, 1999).

Een tweede combinatie van werken en leren heeft betrekking op de recent sterk gegroeide arbeidsmarktparticipatie van studenten (Hutson & Cheung, 1992; Hakim, 1998; Steijn & Hofman, 1999; Van der Meer & Wielers, 2001). Veel scholieren en studenten hebben tegenwoordig een bijbaan, niet alleen in de zomervakantie, maar ook gedurende het school- of

studiejaar. Bekende voorbeelden zijn bijbanen als krantenbezorgers, vakkenvullers, caissières en horecapersoneel. Over het algemeen zijn dergelijke banen tijdelijk of voor kortere duur, ook al kan de baan contractueel gezien vast zijn. Daarnaast worden bijbanen over het algemeen in deeltijd uitgeoefend vanwege de combinatie met een voltijdse dagopleiding. Het beroepsniveau van bijbanen kan variëren, maar de meeste bestaan uit laaggeschoold of ongeschoold werk waarvoor weinig specifieke opleidingseisen gelden.

Er zijn twee belangrijke redenen voor de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van studenten. Een eerste reden betreft de bezuinigingen op de studiefinanciering. In de jaren negentig van de vorige eeuw zijn in een aantal Europese landen, waaronder Nederland, de studiebeurzen sterk verlaagd omdat het voor nationale overheden vrijwel onmogelijk geworden was om – gezien de massaliteit van het hoger onderwijs – nog langer een uitgebreid systeem van studiefinanciering in stand te houden. Deze beleidsmaatregel heeft ertoe geleid dat veel studenten een bijbaan zijn gaan nemen om zo hun studie te bekostigen en in het levensonderhoud te kunnen voorzien. Een tweede reden heeft betrekking op de vraagkant van de arbeidsmarkt: de numerieke flexibilisering van de beroepsbevolking. Er zijn twee processen die aangeven dat de Europese arbeidsmarkt het laatste decennium flexibeler is geworden (Delsen, 1995). Allereerst kan een groot deel van de toename van de werkgelegenheid in Europa worden toegeschreven aan het gestegen aantal deeltijdbanen. Daarnaast is de Europese arbeidsmarkt flexibeler geworden door het toegenomen aantal werknemers met een tijdelijk dienstverband of een arbeidscontract op basis van oproep- of uitzendkracht. Beide processen hebben bijgedragen aan een groei van de werkgelegenheid onder studenten. Studenten zijn flexibel, omdat zij vaak geen dagelijkse verplichtingen (zoals de zorg voor een gezin) hebben en op onregelmatige tijden (zoals 's avonds) kunnen werken. Dit maakt hen uiterst aantrekkelijk voor werkgevers die tijdelijk werk en deeltijdwerk aan te bieden hebben (Steijn & Hofman, 1999; Van der Meer & Wielers, 2001).

Een derde combinatie van werken en leren bestaat uit het volgen van aanvullende scholing

tijdens het begin van de beroepsloopbaan. In tegenstelling tot de twee andere dubbele statusposities heeft de opleidingscomponent hier betrekking op aanvullende scholing in plaats van initieel onderwijs. Over het algemeen heeft aanvullende scholing betrekking op beroeps- of zelfs bedrijfsgerichte training, vaak met als doel om verschillen te overbruggen tussen de vaardigheden die nodig zijn op de werkvloer en de vaardigheden waarover de werknemer feitelijk beschikt (Barron, Black & Loewenstein, 1989; Van Smoorenburg & Van der Velden, 2000)¹. Volgens Thurow (1975) kan *on the job training* worden beschouwd als een adequate manier om kennis en vaardigheden op te doen, benodigd om naar behoren te kunnen functioneren in een baan. Het bereikte niveau in het initiële onderwijs wordt vaak slechts gebruikt als selectiemiddel om te bepalen hoe goed een schoolverlater valt op te leiden (Arrow, 1973). Het aanleren van productieve vaardigheden vindt echter plaats door middel van specifieke, aanvullende scholing. Om die reden volgen werknemers in het begin van hun beroepsloopbaan vaak aanvullende scholing. Pas na afloop van deze scholing en als de aangeleerde vaardigheden met succes worden toegepast op de werkvloer, zetten werkgevers de (vaak) tijdelijke contracten van beginnende werknemers om in een vast dienstverband. Het is daarom aanmerkelijk dat werkenden die aanvullende scholing volgen minder vaak een vaste baan hebben dan reguliere werknemers. Bovendien zijn zij vaker in deeltijd werkzaam omdat hun deelname aan aanvullende scholing in combinatie met betaald werk plaatsvindt.

Het is te verwachten dat de aanwezigheid van deze dubbele statusposities tijdens de overgang van school naar werk verschilt tussen institutionele contexten binnen Europa. Op het niveau van landen worden in bestaande segmenteringstheorieën over het algemeen twee arbeidsmarktstructuren tegenover elkaar gesteld: interne arbeidsmarkten (*internal labour markets*, ILM) versus beroepsgerichte arbeidsmarkten (*occupational labour markets*, OLM) (Maurice, Sellier & Silvestre, 1986; Marsden, 1990; zie ook Gangl, 2001)². Het cruciale verschil tussen beide arbeidsmarktstructuren is gelegen in de toegang tot geschoold werk en het is duidelijk dat de organisatie van het onderwijsstelsel hierbij een sleutelrol speelt.

In landen die worden gedomineerd door interne arbeidsmarkten beginnen nieuwkomers in zogenoemde instapbanen (*ports of entry*). De loopbaanpatronen in een dergelijke arbeidsmarktstructuur zijn voor een groot deel afhankelijk van de bij werknemers aanwezige beroeps- of bedrijfsspecifieke vaardigheden (Doeringer & Piore, 1971). Door middel van aanvullende scholing worden specifieke vaardigheden verkregen waarmee promotie naar een hogere functie – vaak binnen hetzelfde bedrijf – mogelijk wordt. Met andere woorden: de verwachting is dat individuele scholingsinspanningen tijdens het begin van de beroepsloopbaan hoog zijn in landen met vooral interne arbeidsmarkten. Daarentegen wordt in landen met een beroepsgerichte arbeidsmarkt een heel ander toewijzingsproces gehanteerd. Hier bestaat een sterke samenhang tussen de specifieke vaardigheden die worden geleerd in het initiële (beroeps)onderwijs en de vaardigheden die worden gevraagd door werkgevers bij de intrede op de arbeidsmarkt (Hannan, Raffe & Smyth, 1997; Müller & Shavit, 1998). De toegang tot geschoold werk is voorbehouden aan degenen die zich de specifieke vaardigheden benodigd voor het werk hebben eigengemaakt in het onderwijs. Dit betekent dat de aanwezigheid van een beroepsgerichte arbeidsmarkt nauw verbonden is met het bestaan van een opleidingssysteem waarin jongeren beroeps-specifieke vaardigheden aanleren. Bovendien zijn de aangeleerde vaardigheden in hoge mate consistent: ze zijn overdraagbaar van de ene werkgever op de andere binnen dezelfde bedrijfstak en worden ook als zodanig erkend (Eyraud, Marsden & Silvestre, 1990; Shavit & Müller, 2000). Op basis van dit onderscheid in het aanbrengen van beroepsgerichte vaardigheden formuleer ik de hypothese dat jonge werknemers die in aanvullende scholing investeren eerder te vinden zijn in landen met een interne arbeidsmarktstructuur dan in landen met een beroepsgerichte arbeidsmarktstructuur. Met betrekking tot deelname aan het leerlingwezen verwacht ik het tegenovergestelde. In landen die worden gekenmerkt door een beroepsgerichte arbeidsmarkt is de kans groter dat scholieren werken en leren combineren via een opleiding in het kader van het leerlingwezen dan in landen die vooral bestaan uit interne arbeidsmarkten.

Het onderscheid tussen interne en beroeps-

gerichte arbeidsmarkten is ook toepasbaar op de positie van studenten met een bijbaan. Zoals hierboven al is aangegeven, wordt verondersteld dat financiële noodzaak een van de drijvende krachten is geweest achter de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van studenten. Vooral in landen met een massale deelname aan het hoger onderwijs zijn de overheidsbijdragen in het levensonderhoud van studenten gedaald en is als gevolg daarvan de financiële druk op studenten om te gaan werken hoog geworden. Gezien het feit dat de expansie van het hoger onderwijs verder is voortgeschreden in landen gedomineerd door een interne arbeidsmarktstructuur dan in landen gekenmerkt door een beroepsgerichte arbeidsmarktstructuur (zie Müller & Wolbers, te verschijnen)³, ga ik ervan uit dat in eerstgenoemde landen studenten vaker een bijbaan hebben dan in laatstgenoemde. Bovendien zijn in interne arbeidsmarkten ongeschoolde en laaggeschoolde banen – vanwege het bestaan van instapbanen daar – gemakkelijk toegankelijk voor studenten zonder dat zij over de vereiste vaardigheden beschikken. In landen met een beroepsgerichte arbeidsmarkt hebben studenten daarentegen meer moeite met het vinden van een bijbaan, juist vanwege de aanname dat in een dergelijke arbeidsmarktstructuur banen niet of nauwelijks openstaan voor individuen die niet de vereiste kwalificaties hebben.

Gegevens en variabelen

In de empirische analyse die volgt, zijn gegevens gebruikt uit de *European Union Labour Force Surveys* (EU LFS), gehouden in de periode 1992-1997. Dit gecombineerde gegevensbestand – beschikbaar gesteld door Eurostat – bevat data van een deel van de oorspronkelijke nationale *Labour Force Surveys* (LFS) – voor Nederland de Enquête Beroepsbevolking (EBB) – zoals die jaarlijks in de vijftien lidstaten van de Europese Unie worden gehouden. Gegevens over Luxemburg, Zweden en Finland zijn niet geanalyseerd vanwege kleine steekproef aantallen. Voor Zweden en Finland hangt dit samen met het feit dat voor deze landen pas vanaf 1995 gegevens beschikbaar zijn – als gevolg van hun recente lidmaatschap van de Europese Unie. Ik analyseer de gegevens van ondervraagden in de leeftijdsgroep van 15 tot en met 39

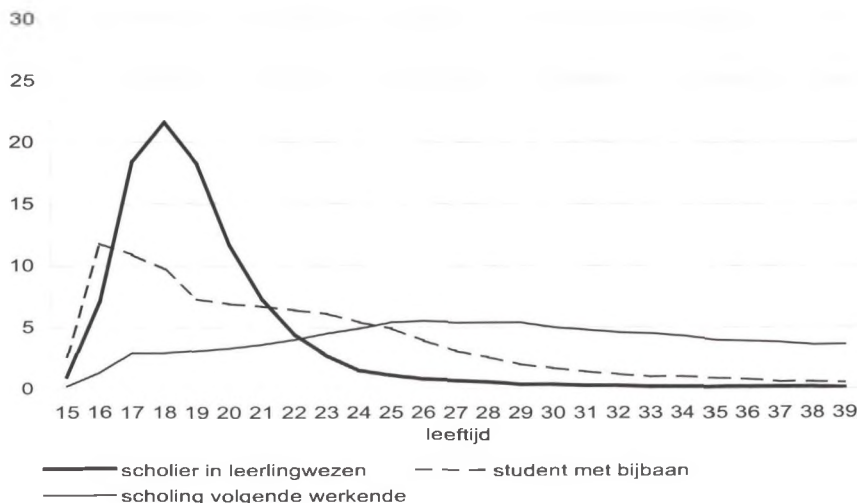
jaar om me te kunnen richten op jongeren in het overgangsproces naar de arbeidsmarkt. Voor deze ruime leeftijdsgroep is gekozen omdat in sommige landen (Duitsland, Italië) een aanzienlijk deel van de jongeren pas na hun dertigste levensjaar het (hoger) onderwijs verlaten. Bovendien vindt in deze levensfase de deelname aan aanvullende scholing groten deels plaats.

Voor het definiëren van dubbele statusposities heb ik informatie over de onderwijsactiviteiten (wel of geen onderwijs volgend) van jongeren gedurende de vier weken voorafgaand aan het moment van ondervraging gecombineerd met hun arbeidsmarktaandeel (werkend tegenover niet werkend)⁴. Dit levert vier afzonderlijke combinaties van onderwijs- en arbeidsmarktactiviteiten op: (1) werkend, onderwijs volgend, (2) werkend, geen onderwijs volgend, (3) niet werkend, onderwijs volgend en (4) niet werkend, geen onderwijs volgend⁵. De eerste categorie omvat alle combinaties van werken en leren⁶. Binnen deze categorie wordt onderscheid gemaakt tussen drie dubbele statusposities: scholieren in het leerlingwezen, studenten met een bijbaan en jonge werknemers die aanvullende scholing volgen. Het onderscheid tussen studenten met een bijbaan en jonge werknemers die aanvullende scholing volgen, wordt gemaakt op basis van informatie

over het doel van het gevolgde onderwijs. Als het initieel onderwijs betreft, wordt de betrokkene geclassificeerd als werkende student. In het andere geval gaat het om iemand die aanvullende scholing volgt. Bovendien worden jongeren die specifieke training volgen in een werkomgeving of zich laten omscholen, beschouwd als werkenden die in aanvullende scholing investeren. Werkzame jongeren die een specifieke beroepsopleiding volgen binnen het initiële onderwijs dat voorziet in zowel werkervaring als opleiding (*dual system*) vallen onder deelnemers aan het leerlingwezen. Individuen in het leerlingwezen voor wie de opleidingscomponent geen initieel onderwijs betreft, worden echter geclassificeerd als werkenden die aanvullende scholing volgen.

Om aan te tonen dat deze drie dubbele statusposities afzonderlijk aanwezig zijn in de gegevens, is de leeftijdsverdeling hiervan weergegeven in figuur 1⁷. In deze figuur is te zien dat de modale leeftijd van scholieren in het leerlingwezen achttien jaar is. Ongeveer 22 procent van alle deelnemers in dit duale systeem van werken en leren is achttien jaar oud. Dit percentage neemt snel af naarmate de leeftijd vordert. Bij 22 jaar is het minder dan vijf procent. De modale leeftijd van studenten met een bijbaan is zelfs lager dan die van deelnemers aan het leerlingwezen (zestien jaar), maar

Figuur 1 Leeftijdsverdeling van jongeren in een dubbele statuspositie

Bron: Eurostat (EU LFS 1992-1997), bewerking door de auteur.

het aandeel van werkende studenten op hogere leeftijd neemt slechts geleidelijk af (van elf procent voor zeventienjarigen tot nog steeds vijf procent voor 25-jarigen). De modale leeftijd van jonge werknemers die aanvullende scholing volgen is ongeveer 27 jaar. Net zoals bij werkende studenten is hier sprake van een behoorlijke variatie in leeftijd.

Om het effect van de aanwezige arbeidsmarktstructuur in een land te bepalen, deel ik landen in naar hun institutionele context. Deze indeling is gebaseerd op Gangl (2001). Gangl kenmerkt verschillende Europese landen als ILM of OLM op basis van een clusteranalyse. Daarin worden verschillende indicatoren over de arbeidsmarktintrede van jongeren onderscheiden die betrekking hebben op werkloosheid, beroepspositie en arbeidsmobiliteit. Uit deze clusteranalyse volgt dat het Verenigd Koninkrijk (UK), Ierland (IE), Frankrijk (FR) en België (BE) te classificeren zijn als landen die worden gekenmerkt door interne arbeidsmarkten. Denemarken (DK), Duitsland (DE), Oostenrijk (AT) en Nederland (NL) kunnen daarentegen worden aangeduid als landen met een beroepsgerichte arbeidsmarkt. Als derde institutionele context binnen Europa, die duidelijk afwijkt van het contrast tussen ILM- en OLM-landen, zijn de Zuid-Europese landen Italië (IT), Spanje (ES), Portugal (PT) en Griekenland (GR) te onderscheiden. Hoewel er soms nationale verschillen zijn binnen elk cluster van

landen, zijn deze verschillen gering in vergelijking tot het duidelijke onderscheid tussen de drie clusters van landen (Gangl, 2001: 485-486). Om deze reden laat ik in de multivariate analyse nationale verschillen binnen clusters van landen buiten beschouwing.

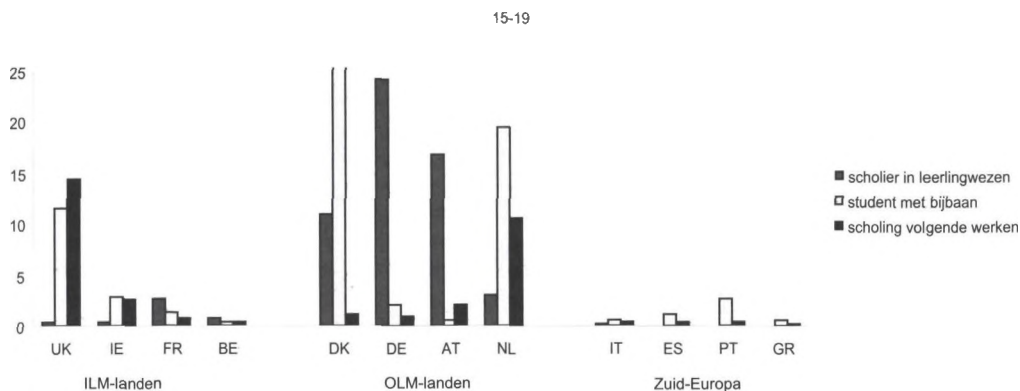
Om te controleren voor verschillen in opleiding neem ik het tot dan toe bereikte opleidingsniveau van jongeren mee in de analyse. Het opleidingsniveau is gemeten aan de hand van ISCED (UNESCO, 1975). Ik onderscheid in deze internationale onderwijsclassificatie drie opleidingsniveaus: lager onderwijs en lager middelbaar onderwijs (ISCED0-2), hoger middelbaar onderwijs (ISCED3) en hoger onderwijs (ISCED5-7).

Veranderingen over de tijd worden vastgesteld door het jaar van ondervraging op te nemen in de analyse. Sekseverschillen worden onderzocht door onderscheid te maken tussen mannen en vrouwen.

Resultaten

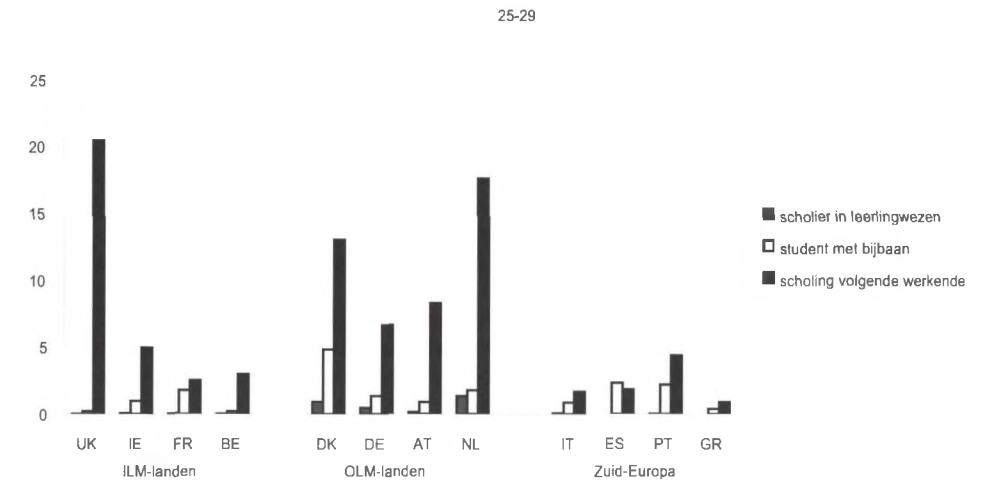
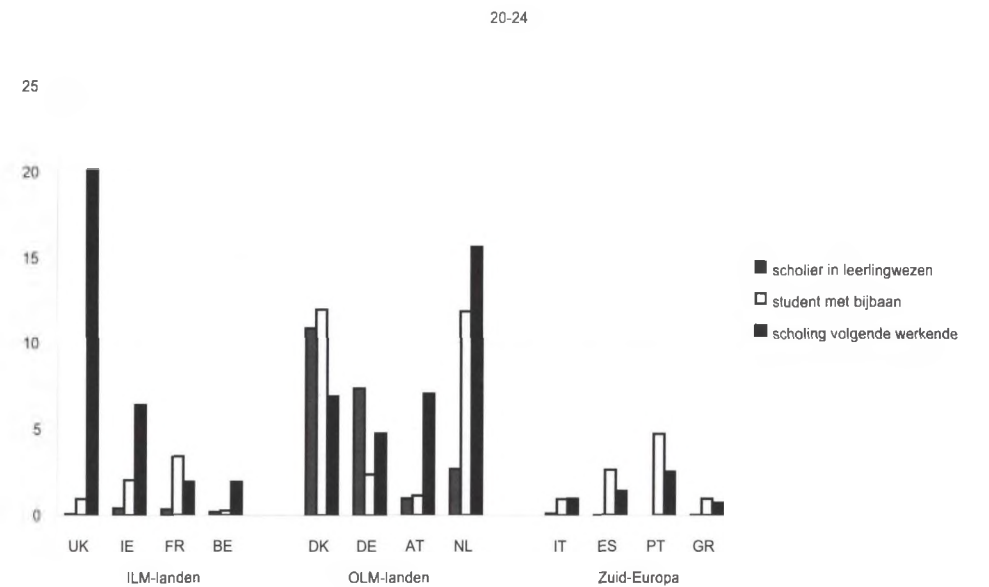
Figuur 2 toont de aanwezigheid van dubbele statusposities onder jongeren in de onderscheiden Europese landen als aandeel van het totaal aantal jongeren. De figuur laat zien dat er met betrekking tot combinaties van werken en leren aanzienlijke landenverschillen zijn die systematisch zijn verbonden met de insti-

Figuur 2 De aanwezigheid van dubbele statusposities onder jongeren naar leeftijdsgroep en institutionele context

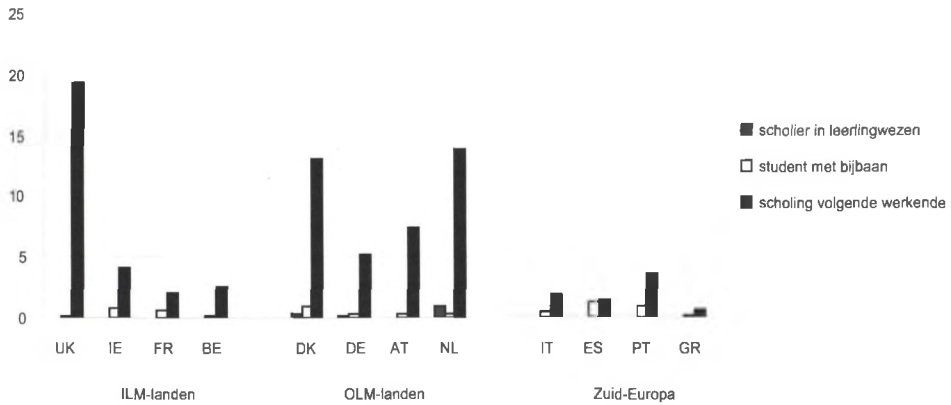
Bron: Eurostat (EU LFS 1992-1997), bewerking door de auteur.

Figuur 2 Vervolg

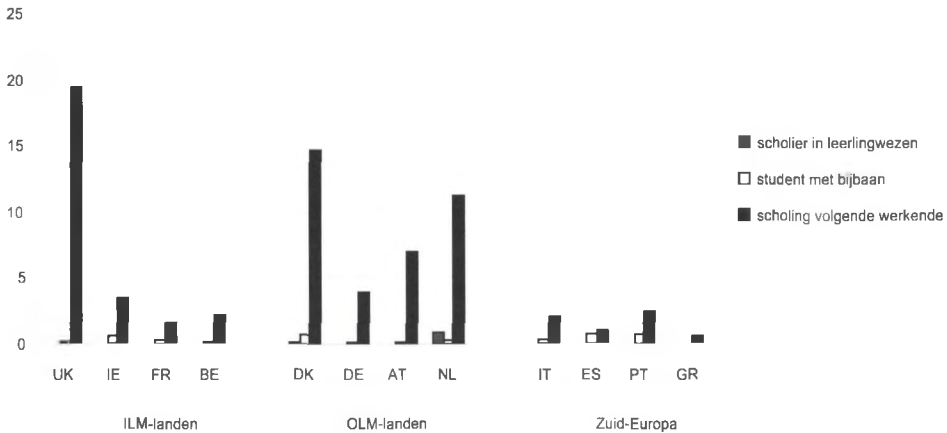

Figuur 2 Vervolg

30-34

35-39

tutionele context. In ILM-landen is de aanwezigheid van dubbele statusposities onder jongeren relatief gering. Alleen in het Verenigd Koninkrijk bevindt een belangrijk deel van de jongeren zich in de positie van scholing volgende werkende of – alleen in de jongste leeftijdsgroep – student met bijbaan. Veel jongeren

in dit land betreden de arbeidsmarkt al op jonge leeftijd, maar een aanzienlijk deel van hen doet beroepsspecifieke vaardigheden op via zogenoemde werkervaringsprojecten (*youth training schemes*) of avond- en deeltijdopleidingen in het kader van het uitgebreide systeem van *further education*. Daarnaast is

het opvallend dat er in Frankrijk een klein aandeel scholieren is dat een opleiding in het kader van het leerlingwezen volgt.

OLM-landen kenmerken zich door een groter aandeel jongeren dat zich in een dubbele statuspositie bevindt. In deze landen is het combineren van werken en leren vooral georganiseerd via het leerlingwezen. Het grote percentage scholieren in het leerlingwezen bevestigt de sterke band hier tussen het onderwijs en de arbeidsmarkt. Met name in Duitsland en Oostenrijk is een relatief groot deel van de jongeren scholier in het leerlingwezen. In Duitsland bedraagt dit bijna een kwart van alle jongeren in de leeftijd van 15-19 jaar. In Denemarken en Nederland daarentegen is het percentage jongeren dat deelneemt aan het leerlingwezen kleiner omdat het beroepsonderwijs in deze twee landen veel meer via het volledig dagonderwijs wordt aangeboden. Het relatief grote aandeel individuen dat hier werken en leren combineert, bestaat uit jongeren die een bijbaan hebben of werkzaam zijn in een functie waarvoor aanvullende scholing wordt gevolgd. In Denemarken, bijvoorbeeld, heeft 41 procent van de jongeren in de leeftijdscategorie 15-19 jaar een bijbaan.

In Zuid-Europa komen dubbele statusposities nauwelijks voor. Studenten met een bijbaan en jonge werknemers die aanvullende scholing volgen, bestaan – hoofdzakelijk in Portugal –, maar alleen in de marge. In Zuid-Europese landen bestaat een duidelijke afweging tussen werken of leren. Jongeren zijn óf deelnemer aan het initiële onderwijs óf ze bevinden zich op de arbeidsmarkt. Bovendien is een niet geringe groep jongeren in deze landen in geen van beide domeinen te vinden. Deze individuen lopen risico op sociale uitsluiting en zijn veelal afhankelijk van financiële ondersteuning door de ouders (Bison & Esping-Andersen, 2000).

Als verschillende leeftijdsgroepen worden vergeleken, is te zien dat de overgrote meerderheid van de scholieren in het leerlingwezen en de studenten met een bijbaan zich bevindt in de leeftijdscategorieën 15-19 en 20-24 jaar. Deze oververtegenwoordiging is logisch, gezien het feit dat het hier – bij definitie – gaat om initieel onderwijs. Als het gaat om jonge werknemers die aanvullende scholing volgen, is de leeftijdsafbakening veel minder helder. Desalniettemin vinden investeringen in het

onderwijs ook hier het vaakst plaats aan het begin van de beroepsloopbaan.

In tabel 1 zijn eerdergenoemde bevindingen nader geanalyseerd met behulp van multino-miale logitanalyse. Deze analyse geeft op multivariate wijze de effecten weer van verschillende onafhankelijke variabelen op de *odds* (kansverhouding) dat een jongere zich in een of andere dubbele statuspositie bevindt in verhouding tot de *odds* om in een andere positie te verkeren. Een *odds ratio* groter dan 1 duidt op een positief effect van een onafhankelijke variabele, een *odds ratio* kleiner dan 1 slaat op een negatief effect en een *odds ratio* van precies 1 impliceert de afwezigheid van een effect.

Model 1 bevestigt de eerder gevonden verschillen in de aanwezigheid van dubbele statusposities tussen de onderscheiden institutionele contexten. Uit de analyse blijkt duidelijk dat scholieren in het leerlingwezen het vaakst worden aangetroffen in landen met een beroepsgerichte arbeidsmarkt. De geschatte *odds ratio* geeft aan dat in dergelijke landen de kansverhouding om aan het leerlingwezen deel te nemen meer dan zeventien keer zo groot is als de overeenkomstige kansverhouding in landen die hoofdzakelijk bestaan uit interne arbeidsmarkten. Ook de kans om een werkende student te zijn is relatief groter in landen met een beroepsgerichte arbeidsmarkt. De geschatte *odds ratio* is hier wel veel kleiner: 1,741. Met betrekking tot de kans op aanvullende scholing geldt het omgekeerde. De uitkomsten geven aan dat de kansverhouding om aanvullende scholing te volgen tijdens het begin van de beroepsloopbaan groter is in landen die hoofdzakelijk bestaan uit een interne arbeidsmarktstructuur dan in landen waar een beroepsgerichte arbeidsmarktstructuur overheersend is. In de eerste groep van landen bestaat het onderwijssysteem vooral uit algemeen vormende opleidingen en worden nieuwkomers vaak op de werkvloer zelf beroepsspecifiek opgeleid. In Zuid-Europa hebben jongeren de kleinste kans om zich in wat voor dubbele statuspositie dan ook te bevinden.

Daarnaast geeft model 1 aan dat zeer jonge individuen zich vaker in een dubbele statuspositie bevinden dan minder jonge individuen. Het negatieve leeftijdseffect is het grootst voor scholieren in het leerlingwezen en studenten

Tabel 1 Effecten (in termen van odds ratios) van institutionele context en andere kenmerken op het hebben van een dubbele statuspositie

Model	1 Scholier in leerlingwezen ^a	Student met bijbaan ^a	Scholing volgende werkende ^a	2 Scholier in leerlingwezen ^a	Student met bijbaan ^a	Scholing volgende werkende ^a
Institutionele context						
ILM-landen	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
OLM-landen	17,378**	1,741**	0,808**	21,436**	1,828**	1,106**
Zuid-Europa	0,137**	0,574**	0,185**	0,160**	0,634**	0,189**
Leeftijd						
15-19	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
20-24	0,452**	0,483**	1,052*	0,455**	0,483**	1,060**
25-29	0,051**	0,202**	1,123**	0,051**	0,202**	1,134**
30-34	0,023**	0,075**	0,937**	0,023**	0,074**	0,948**
35-39	0,017**	0,042**	0,819**	0,017**	0,042**	0,829**
Opleidingsniveau						
ISCED0-2	4,502**	0,370*	0,245**	4,542**	0,370**	0,250**
ISCED3	2,136**	0,502**	0,488**	2,136**	0,502**	0,489**
ISCED5-7	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
Tijdtrend (1992=0)						
Totaal	0,992	1,005	1,016**			
ILM-landen				1,146**	1,000	1,068**
OLM-landen				0,974**	1,013	0,948**
Zuid-Europa				0,982	0,996	1,039**
Sekse (Man=0)						
Totaal	0,719**	0,982	0,835**			
ILM-landen				0,439**	1,095**	0,839**
OLM-landen				0,753**	0,932*	0,811**
Zuid-Europa				0,812	0,917*	0,902**
Model Chi ²	71.261**			71.692**		
Df	30			42		
Pseudo R ²	0,190			0,191		
N	698.906			698.906		

* = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$ ^a = relatief ten opzichte van elke andere positie (werkend; geen onderwijs volgend, niet werkend; onderwijs volgend of niet werkend; geen onderwijs volgend)

ref. = referentiecategorie

Bron: Eurostat (EU LFS 1992-1997), bewerking door de auteur

met een bijbaan. Beide dubbele statusposities beperken zich in hoge mate tot de twee jongste leeftijdsgroepen, zoals ook al uit de figuren 1 en 2 is gebleken.

Met betrekking tot het opleidingsniveau kan worden geconstateerd dat de laagst opgeleide jongeren (ISCED0-2) de grootste kans hebben om in het leerlingwezen te participeren, gevolgd door degenen met een diploma op het niveau van ISCED3. Daarentegen is de kans om een student met een bijbaan te zijn of een jonge werknemer die aanvullende scholing volgt het grootst onder hen die een graad hebben behaald in het hoger onderwijs (ISCED5-7).

Er zijn ook veranderingen over de tijd aanwe-

zig in het voorkomen van dubbele statusposities. Uit de trendvariabele is op te maken dat alleen de kans op aanvullende scholing tijdens het begin van de beroepsloopbaan significant is toegenomen in de periode 1992-1997.

Tot slot geeft model 1 sekseverschillen weer. De geschatte *odds ratio* toont aan dat vrouwen minder kans hebben op een dubbele statuspositie dan mannen. Alleen bij studenten die een bijbaan hebben is het sekse-effect niet significant.

Om te onderzoeken of de veranderingen over de tijd variëren per institutionele context, zijn statistische interactietermen van de institutionele context met de trendvariabele ge-

schat. In model 2 van tabel 1 zijn de effecten van de trendvariabele weergegeven per institutionele context. Het is interessant om te zien dat er in landen met een sterk beroepsgerichte arbeidsmarkt een dalende trend bestaat ten aanzien van de deelname aan het leerlingwezen. Deze bevinding geeft aan dat het aandeel scholieren in het leerlingwezen in deze landen is afgenomen in de periode 1992-1997. In landen die met name worden gekenmerkt door interne arbeidsmarkten is de populariteit van het leerlingwezen daarentegen gegroeid in dezelfde tijdsspanne. Met betrekking tot participatie in aanvullende scholing geldt dat een toename wordt geconstateerd in landen met een interne arbeidsmarktstructuur en Zuid-Europa, terwijl er een afname valt waar te nemen in landen met een beroepsgerichte arbeidsmarktstructuur.

Om sekseverschillen per institutionele context vast te stellen, zijn ook de interactietermen tussen deze twee variabelen weergegeven in model 2. Uit de resultaten valt op te maken dat de ongunstige positie van vrouwen wat betreft hun deelname aan het leerlingwezen veel geringer is in landen met een beroepsgerichte arbeidsmarktstructuur dan in landen met een interne arbeidsmarktstructuur. Als het gaat om werkende studenten geven de *odds ratios* aan dat in een interne arbeidsmarktstructuur het sekse-effect positief is – dat wil zeggen dat vrouwen meer kans hebben om als student een bijbaan te hebben dan mannen – terwijl in landen met een beroepsgerichte arbeidsmarktstructuur en in Zuid-Europa dit effect negatief is. Voor jonge werknemers die aanvullende scholing volgen, geldt tot slot dat in alle institutionele contexten vrouwen ongeveer in gelijke mate ondervertegenwoordigd zijn ten opzichte van mannen.

Conclusies

De overgang van school naar werk is een ingewikkeld proces waarvan het begin- en eindpunt niet eenvoudig is aan te geven. In veel gevallen is er sprake van een geleidelijke intrede op de arbeidsmarkt waarbij jongeren werken en leren met elkaar combineren. In dit artikel heb ik de omvang, structuur en recente ontwikkeling van combinaties van werken en leren onder jongeren in Europa onderzocht.

Deze dubbele statusposities verwijzen naar scholieren die deelnemen aan het leerlingwezen, studenten met een bijbaan en jonge werknemers die investeren in aanvullende scholing tijdens het begin van hun beroepsloopbaan.

Ik ben uitgegaan van de aanname dat de aanwezigheid van dubbele statusposities tijdens de overgang van school naar werk verschilt tussen Europese landen, afhankelijk van de structuur van de arbeidsmarkt in een land en – inherent hieraan – de organisatie van het onderwijsstelsel. In landen gedomineerd door een interne arbeidsmarktstructuur beginnen nieuwkomers veelal in een instapbaan en verwerven zij door het volgen van aanvullende scholing tijdens het begin van hun carrière relevante beroepsvaardigheden. In landen met een beroepsgerichte arbeidsmarktstructuur vindt het aanleren van beroepsspecifieke vaardigheden daarentegen plaats in het initiële onderwijs en is de toegang tot geschoold werk alleen mogelijk indien men over de juiste kwalificaties beschikt. Met andere woorden: de aanwezigheid van dubbele statusposities in een land wordt met name bepaald door de plaats waar en het tijdstip waarop relevante beroepsvaardigheden worden aangeleerd en de toegankelijkheid tot geschoold werk. Dit leidt tot de hypothese dat jonge werknemers die participeren in aanvullende scholing vaker voorkomen in landen die hoofdzakelijk bestaan uit interne arbeidsmarkten dan in landen die worden gedomineerd door een beroepsgerichte arbeidsmarkt. Het tegendeel wordt verwacht ten aanzien van het leerlingwezen: in landen met een beroepsgerichte arbeidsmarktstructuur is de deelname van scholieren aan het leerlingwezen hoger dan in landen met een interne arbeidsmarktstructuur. Tevens wordt verondersteld dat in laatstgenoemde landen relatief meer studenten een bijbaan hebben, onder andere omdat in een interne arbeidsmarktstructuur ongeschoold of laaggeschoold werk – vanwege het bestaan van instapbanen daar – gemakkelijker toegankelijk is zonder de juiste kwalificaties.

De empirische analyse heeft laten zien dat de aanwezigheid van dubbele statusposities onder jongeren inderdaad verschilt tussen Europese landen. Voor de hypothese met betrekking tot scholieren in het leerlingwezen is ondersteuning in de gegevens gevonden. Deelname aan

deze combinatie van werken en leren is beduidend hoger in landen met een beroepsgerichte arbeidsmarktstructuur dan in landen met een interne arbeidsmarktstructuur. Ook ten aanzien van scholing volgende werkenden zijn de bevindingen in overeenstemming met de opgestelde hypothese. Aanvullende scholing tijdens het begin van de beroepsloopbaan komt het meest voor in landen die worden gedomineerd door interne arbeidsmarkten, hetgeen begrijpelijk is vanwege de weinig beroepsgerichte aard van het initiële onderwijs aldaar. Alleen de hypothese over de arbeidsmarktparticipatie van studenten moet worden verworpen. Studenten met een bijbaan worden het vaakst aangetroffen in landen met een beroepsgerichte arbeidsmarkt. Met name in Denemarken en Nederland werkt een groot percentage van de studenten. In Zuid-Europa komen dubbele statusposities vrijwel niet voor. Jongeren zijn daar of deelnemer aan het initiële onderwijs of ze bevinden zich op de arbeidsmarkt. Bovendien is er in deze landen een aanzienlijke groep jongeren die in geen van beide domeinen te vinden zijn en daardoor risico lopen op sociale uitsluiting en afhankelijkheid van ouderlijke steun.

Als het gaat om veranderingen over de tijd, kan worden opgemerkt dat de kans op deelname aan aanvullende scholing recentelijk is toegenomen in landen met een interne arbeidsmarktstructuur en in Zuid-Europa. In landen met een beroepsgerichte arbeidsmarkt is de kans op aanvullende scholing echter afgenomen. Het is interessant om te zien dat er in landen met een beroepsgerichte arbeidsmarktstructuur ook een daling is geweest in het aandeel scholieren in het leerlingwezen. In landen met een interne arbeidsmarktstructuur is de populariteit van het leerlingwezen juist toegenomen. Deze bevinding ondersteunt eerdere suggesties dat landen zoals Frankrijk recentelijk succesvolle pogingen hebben ondernomen om de betrokkenheid van werkgevers bij het beschikbaar stellen van leerlingplaatsen te vergroten.

Tot slot is uit de analyse gebleken dat vrouwen in alle dubbele statusposities zijn ondervertegenwoordigd. Er is één uitzondering: in landen met een interne arbeidsmarktstructuur hebben vrouwen een grotere kans om als student een bijbaan te hebben dan mannen. Een andere belangrijke bevinding ten aanzien van

sekseverschillen is dat de ongunstige positie van vrouwen voor wat betreft hun deelname aan het leerlingwezen geringer is in landen met een beroepsgerichte arbeidsmarktstructuur dan in landen met een interne arbeidsmarktstructuur.

Ondanks deze bevindingen kan de vraag of het combineren van werken en leren het overgangsproces van jongeren naar de arbeidsmarkt vergemakkelijkt, niet worden beantwoord. Over het algemeen wordt gevonden dat vroegtijdige arbeidsmarktervaring jongeren in de gelegenheid stelt om beroepsgerichte vaardigheden op te doen die als zodanig ook door werkgevers worden erkend. Dit geldt allereerst voor de deelname aan het leerlingwezen. Uit eerder onderzoek is naar voren gekomen dat de arbeidsmarktsituatie voor schoolverlaters van het leerlingwezen relatief gunstig is (zie bijvoorbeeld Van der Velden & Lodder, 1995). Ook ten aanzien van aanvullende scholing tijdens het begin van de beroepsloopbaan kan een soortgelijke conclusie worden getrokken. Het is bekend dat investeren in aanvullende scholing een positief rendement oplevert op de arbeidsmarkt (zie bijvoorbeeld Groot & Mekkelholt, 1995). Zelfs met betrekking tot het hebben van een bijbaan door studenten bestaan er enige empirische aanwijzingen dat werken tijdens de opleiding een positief effect heeft op later arbeidsmarktsucces (Carr, Wright & Brody, 1996). Het lijkt er met andere woorden op dat combinaties van werken en leren vooral moeten worden beschouwd als investeringen in specifiek menselijk kapitaal die zich later terugbetalen. In dat opzicht zou een dubbele statuspositie wel eens kunnen fungeren als een brug tussen enerzijds voltijds initieel onderwijs en anderzijds vast voltijds werk. Een adequaat antwoord op deze vraag kan echter pas worden gegeven wanneer meer inzicht is verkregen in het volledige overgangsproces, waarbij het effect van dubbele statusposities op het latere arbeidsmarktsucces van jongeren wordt vastgesteld. De cross-sectionele benadering die in dit artikel is toegepast, is daarvoor ontoereikend. In plaats daarvan dienen longitudinale gegevens gebaseerd op cohort- of panelonderzoek te worden geanalyseerd. Helaas zijn dit soort data nog niet in voldoende mate beschikbaar in Europa om de overgang van school naar werk nader te bestuderen.

Noten

- 1 Tegenwoordig wordt de functie van aanvullende scholing ook vaak gekoppeld aan het idee van levenslang leren. In de huidige kennissamenleving, waar technologische ontwikkelingen elkaar in hoog tempo opvolgen, is het risico dat vaardigheden verouderd raken relatief groot en wordt aanvullende scholing gebruikt om bestaande vaardigheden te behouden en nieuwe te ontwikkelen (zie bijvoorbeeld Bartel, 1991; Tuijnman, 1997).
- 2 Hoewel in alle Europese landen beide arbeidsmarktstructuren tegelijkertijd voorkomen, varieert het relatieve belang ervan in die mate dat in de meeste landen één arbeidsmarktstructuur overheersend is (Eyraud, Marsden & Silvestre, 1990).
- 3 Als verklaring voor de gevonden landenverschillen in de expansie van het hoger onderwijs noemen zij het al dan niet ontbreken van een traditie van beroepsonderwijs. Verondersteld wordt dat met name in landen die van oorsprong geen of nauwelijks beroepsonderwijs kenden, de behoefte aan en de druk van een uitgebreid systeem van hoger onderwijs groot is geweest om de toegenomen vraag naar onderwijs op te kunnen vangen. Gezien het feit dat in landen met een interne arbeidsmarktstructuur nauwelijks beroepsonderwijs bestaat – in tegenstelling tot landen met een beroepsgerichte arbeidsmarktstructuur – kan voor eerstgenoemde landen worden verwacht dat zij een sterkere groei in de deelname aan het hoger onderwijs hebben meegeemaakt.
- 4 De werkzame beroepsbevolking bestaat uit individuen die ten minste één uur hebben gewerkt in de week waarin zij werden ondervraagd en uit individuen die niet hebben gewerkt in de week, maar wel een baan hebben waarvan zij in de betreffende week verlof hadden.
- 5 Dit betekent dat de onderwijsactiviteiten van werklozen niet afzonderlijk worden bestudeerd. In plaats daarvan zijn zij opgenomen in de groep individuen die niet werken, maar een opleiding of scholing volgen.
- 6 Omdat de gebruikte gegevens zijn verzameld in het voorjaar – dat wil zeggen kort voor de examens – is het mogelijk dat combinaties van werken en leren zijn ondervertegenwoordigd. Bovendien behoren alleen in Spanje, Frankrijk, Nederland, Portugal en het Verenigd Koninkrijk personen in studentenhuizen tot de steekproefpopulatie.
- 7 Vanwege de soms kleine aantallen ondervraagden in een dubbele statuspositie, is leeftijd in de rest van dit artikel weergegeven aan de hand van leeftijdsgroepen van telkens vijf jaar.

Literatuur

- Arrow, K. (1973), 'Higher education as a filter', in: *Journal of Public Economics*, 2, 193-216.
- Barron J., D. Black & M. Loewenstein (1989), 'Job matching and on-the-job training', in: *Journal of Labor Economics*, 7, 1-19.
- Bartel, A. (1991), *Productivity gains from implementation of employee training programs*, Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research (NBER Working Paper Series 3893).
- Bison, I. & G. Esping-Andersen (2000), 'Unemployment, welfare regime and income packaging', in: D. Gallie & S. Paugam (eds.), *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe*, Oxford: Oxford University Press, 69-86.
- Blossfeld, H-P. (1992), 'Is the German dual system a model for a modern vocational training system? A cross-national comparison of how different systems of vocational training deal with the changing occupational structure', in: *International Journal of Comparative Sociology*, 23, 168-181.
- Carr, R., J. Wright, & C. Brody (1996), 'Effects of high school work experience a decade later. Evidence from the National Longitudinal Survey', in: *Sociology of Education*, 69, 66-81.
- Crouch, C., D. Finegold & M. Sako (1999), *Are skills the answer? The political economy of skill creation in advanced industrial countries*, Oxford: Oxford University Press.
- Delsen, L. (1995), *Atypical employment. An international perspective. Causes, consequences and policy*, Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Doeringer, P. & M. Piore (1971), *Internal labor markets and manpower analysis*, Lexington: Heath.
- Eyraud, F., D. Marsden & J.-J. Silvestre (1990), 'Occupational and internal labour markets in Britain and France', in: *International Labour Review*, 129, 501-517.
- Gangl, M. (2001), 'European patterns of labour market entry. A dichotomy of occupationalized vs. non-occupationalized systems', in: *European Societies*, 3, 471-494.
- Goux, D. & E. Maurin (1998), 'From education to first job. The French case', in: Y. Shavit & W. Müller (eds.), *From school to work. A comparative study of educational qualifications and occupational destinations*, Oxford: Clarendon Press, 103-141.
- Groot, W. & E. Mekkelholt (1995), 'The rate of return to investments in on-the-job-training', in: *Applied Economics*, 27, 173-182.
- Hakim, C. (1998), *Social change and innovation in the labour market*, Oxford: Oxford University Press.
- Hannan, D., D. Raffe & E. Smyth (1997), 'Cross-national research on school to work transitions. An analytical framework', in: P. Werquin, R. Breen & J. Planas (eds.), *Youth transitions in Europe: theory and evidence*, Proceedings of third ESF workshop of the Network on Transitions in Youth, La Ciotat,

- September 1996, Marseille: CEREQ, 409-442.
- Hutson, S. & W.Y. Cheung (1992), 'Saturday jobs: sixth-formers in the labour market and in the family', in: C. Marsh & S. Arber (eds.), *Families and households: divisions and change*, Basingstoke: Macmillan, 45-62.
- ILO (1990), *ISCO-88 International Standard Classification of Occupations*, Geneva: ILO.
- Kerckhoff, A. (2000), 'Transition from school to work in comparative perspective', in: M. Hallinan (ed.), *Handbook of the sociology of education*, New York/Boston: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 543-574.
- Marsden, D. (1990), 'Institutions and labour mobility. Occupational and internal labour markets in Britain, France, Italy, and West Germany', in: R. Brunetta & C. Dell'Arima (eds.), *Labour relations and economic performance*, Houndmills: Macmillan, 414-438.
- Maurice, M., F. Sellier & J.-J. Silvestre (1986), *The social foundations of industrial power: a comparison of France and Germany*, Cambridge: MIT Press.
- Mayer, K.-U. (1995), 'Das duale system der beruflichen Ausbildung. Ultrastabilität oder Auflösung?', in: E. Hoff & L. Lappe (Hrsg.), *Verantwortung im Arbeitsleben*, Heidelberg: Roland Asanger Verlag, 89-98.
- Meer, P. van der & R. Wielers (2001), 'The increased labour market participation of Dutch students', in: *Work, Employment, and Society*, 15, 55-71.
- Müller, W. & Y. Shavit (1998), 'The Institutional Embeddedness of the Stratification Process, a Comparative Study of Qualifications and Occupations in Thirteen Countries', in: Y. Shavit & W. Müller (eds.), *From school to work. A comparative study of educational qualifications and occupational destinations*, Oxford: Clarendon Press, 1-48.
- Müller, W. & M. Wolbers (te verschijnen), 'Educational attainment in the European Union: recent trends in qualification patterns', in: W. Müller & M. Gangl (eds.), *Transition from education to work in Europe. The integration of youth into EU labour markets*. Oxford: Oxford University Press.
- OECD (1994), *Vocational training in the Netherlands: Reform and innovation*, Paris: OECD.
- OECD (1996), *Education at a glance. Analysis*, Paris: OECD.
- OECD (1998), *Employment Outlook*, Paris: OECD.
- OECD (2000), *From initial education to working life. Making transitions work*, Paris: OECD.
- Scherer, S. (2001), 'Early career patterns. A comparison of Great Britain and West Germany', in: *European Sociological Review*, 17, 119-144.
- Shavit, Y. & W. Müller (2000), 'Vocational secondary education. Where diversion and where safety net?', in: *European Societies*, 2, 29-50.
- Smoorenburg, M. van & R. van der Velden (2000), 'The training of school-leavers. Complementarity or substitution?', in: *Economics of Education Review*, 19, 207-217.
- Stein, B. & A. Hofman (1999), 'Zijn lager opgeleiden de dupe van de toestroom van studenten op de arbeidsmarkt?', in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 15, 149-161.
- Thurow, L. (1975), *Generating inequality*, New York: Basic Books.
- Tuijnman, A. (1997), 'Economics of adult education and training', in: *Adult Education and Development*, 49, 189-198.
- UNESCO (1975), *International Standard Classification of Education (ISCED)*, Paris: UNESCO.
- Velden, R. van der & B. Lodder (1995), 'Alternative routes from vocational education to the labor market', in: *Educational Research and Evaluation*, 1, 109-128.